

17. Schmid W. Narrativity and Eventfulness //What is Narratology: Questions and Answers Regarding the Status of a Theory. Edited by Tom Kindt and Hans-Harald Muller. – Berlin: Walter de Gruyter, 2003. – P. 17-33.
18. Searle, John. The Logical Status of Fictional Discourse //New Literary History. — №6, 1975. — P. 325.
19. Stanzel F.K. Theorie des Erzählens. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. – 1995. – 339 s.
20. Stanzel F.K. Typische Formen der Romans. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1964. – 77 s.
21. Teoria form narracyjnych w niemieckim kregu językowym. Antologia /Wybór tekstów, opracowanie i przekład Ryszard Handke. – Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1980. – 372 s.
22. Walzel O. Das Wortkunstwerk. Mittel seiner Erforschung. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1968. – 348 p.

Наталія КУЧМА, доцент (Тернопіль)

ДО ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І КЛАСИФІКАЦІЇ ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНИХ ЖАНРІВ

На сьогодні існує мало ґрунтовних досліджень майстерності критиків. Немає одностайності і в розумінні генеалогії літературної критики. Але наявні статті і монографії все ж дають уявлення про стан розробки проблеми та основні напрямки її розв'язання. Можна назвати ряд статей і розділів із монографій, присвячених як загальним, так і конкретним аспектам літературно-критичних жанрів і, зокрема, аналізу їх специфіки в творчості відомих критиків. Однак найбільшої уваги заслуговують праці М.Полякова «Поэзия критической мысли» (М., 1968) і «В мире идей и образов» (М., 1983), М.Зельдовича (Уроки критической классики. Вопросы теории и методологии критики. Очерки» (Харків, 1976), Б.Єгорова «О мастерстве литературной критики. Жанры. Композиция. Стиль» (Л., 1980), Р.Гром'яка «Методологические основы литературно-художественной критики» (К., 1980), В.Баранова, А.Бочарова, Ю.Суровцева «Литературно-художественная критика» (Л., 1982), Ю.Бурляя «Основы литературно-художественной критики» (К., 1985), особливо розділ — «Жанры литературно-художественной критики», Р.Гром'яка «Специфика литературной критики. Її сучасний статус» (Тернопіль, 1997).

Чи не першим у СРСР теорію форм літературної критики почав розробляти Л.П.Гроссман. У статті «Жанры литературной критики», вміщеній у журналі «Искусство» за 1925 рік, він виділяє та аналізує 17 типів критичних виступів: 1) літературний портрет; 2) есе; 3) імпресіоністичний етюд; 4) стаття-трактат; 5) публіцистична чи агітаційна критика (стаття-інструкція); 6) критичний фейлетон; 7) літературний огляд; 8) рецензія; 9) критичне оповідання; 10) літературний лист; 11) критичний діалог; 12) пародія; 13) памфлет на письменника; 14) літературна паралель; 15) академічний відгук; 16) критична монографія; 17) стаття-глосса. Ця класифікація демонструє відсутність єдності принципів підходу до характеристики літературно-критичних жанрів. Тому Б.Єгоров вважає, що «класифікація Гроссмана в цілому заслуговує схвалення, однак, фактично, тут змішані [...] щонайменше три основні класифікації жанрів: 1) за методом критика (сюди належать есе, імпресіоністичні етюди, трактати, публіцистична критика, академі-

чні відгуки, глосси; 2) за «літературним» родом чи видом критичної діяльності (фейлетони, оповідання, листи, діалоги, пародії, памфлети); 3) за ступенем і широтою осягнення об'єктів (літературні портрети, огляди, рецензії, паралелі, монографії)» [1, 14].

У праці «Поэзия критической мысли. О мастерстве Белинского и некоторых вопросах литературной теории» М.Поляков пропонує інший принцип класифікації та групування критичних жанрів. У його основі — структурно-композиційне співвідношення у статтях літературного факту і проблематики. Автор виділяє: 1) інтерпретаційний тип (в основі виступу рух думки від літературного факту до соціальної і літературної проблеми); 2) ідеологізований тип (коли у виступі здійснюється перехід від проблемних висловлювань до літературного факту), сюди він включає перш за все огляди; 3) тип переходу від факту до факту літературні портрети, філософсько-критичні етюди, частково рецензії); 4) рефлексивні або полемічні жанри, у яких літературні факти дуже обмежені, а на перший план виступає особа критика з визначеною ідеологічною позицією, а тому рух думки здійснюється від проблеми до проблеми [2, 49-62]. У цій класифікації пов'язано принципи композиції і сюжетного розвитку статті з її жанровими особливостями. Однак критична практика показує, що у чистому вигляді таких виступів майже немає. Б.Єгоров, аналізуючи стан теорії жанрів літературної критики, згадує і класифікацію І.Попова, але зазначає: «Звичайно, можливі й багато інших способів класифікації критичних жанрів, наприклад, за ступенем близькості чи ворожості ідеалам критика рецензованих об'єктів (позитивний відгук, нейтральна стаття, іронічний відгук, сатирична пародія, полеміка, памфлет і т. ін.). Є й унікальні жанри, які класифікаційно протистоять за якимись ознаками усім іншим жанрам, разом узятим: такою є, наприклад, критична підробка — пастиш — яка завдяки вигаданості об'єкта самим критиком, робить своїми антиподами всі відгуки про реально існуючі твори» [1, 16].

Питанням розвитку і класифікації жанрів літературної критики приділяли увагу автори посібника «Литературно-художественная критика» Баранов В.І., Бочаров А.Г. та Суворцев Ю.І. Вони, формулюючи критерії розрізнення жанрів, нагадують, що поняття «жанр» однаковою мірою стосується як літератури, так і критики. Їх висновок підтверджує і критична практика. Однак визнаючи, що формування системи критичних жанрів підпорядковане загальним методологічним критеріям, слушно твердять: «Критерії розрізнення критичних жанрів і логіка їх систематизації випливають з природи даної творчої діяльності, а також із суспільного побутування і функціонування літературно-художньої критики» [3, 139]. На думку дослідників, «поділ критичних жанрів на групи, «блоки» здійснюється перш за все за об'єктом дослідження: твір, автор, процес. Відповідно до цього можна говорити про три опорних жанри — р е ц е н з і я , т в о р ч и й п о р т р е т , с т а т т я . Це ніби три ядра системи жанрів, навколо яких групуються всі різновиди» [3, 141]. На відміну від розглянутих вище класифікацій критичних жанрів тут маємо чітко сформульований критерій розрізнення жанрів — об'єкт дослідження, а також перелік ряду інших, не менш важливих, критеріїв. Серед них: цільове призначення критичного виступу, творче завдання, яке потрібно розв'язати у ньому, глибина дослідження аналізованого явища, а відтак і масштабність висновків та узагальнень.

Серед українських літературознавців, які досліджували проблеми теорії літературної критики, слід назвати В.Брюховецького, Р.Гром'яка, М.Зельдовича, Г.Клочка, К.Фролову та ін. Найширше питання класифікації жанрів літературної критики представлене у посібнику Ю.Бурляя «Основи літературно-художньої критики». В основу своєї класифікації автор поклав формотворчі чинники критичного виступу: 1) предмет аналізу; 2) завдання, що розв'язується при аналізі; 3) адресат (того, на кого розрахований розгляд); 4) засоби «критичних комунікацій»; 5) обсяг критичного виступу» [4, 112].

Ю.Бурляй, відповідно до функції критики, поділяє усі критичні виступи на дві великі групи: «велику» і «малу» критику. Причому до великої зараховує монографію та її різновиди, літературно-критичний нарис, літературно-критичний портрет, книгу-біографію, книгу-альбом про письменника, літературно-критичну статтю та її різновиди. Але детальні пояснення та ілюстрації, подані самим автором, вказують, що він має на увазі швидше праці істориків літератури, а не критиків [див.: 4, 113-137]. Деталізація жанру рецензії — чи не єдине на сьогодні ґрунтовне дослідження цієї проблеми — заслуговує схвалення. Однак, на нашу думку, виділення рецензії-відгуку мало обґрунтоване. Ю.Бурляй пише: «Коротка рецензія може набирати форми відгуку — лаконічно висловлених розмірковувань-гадок (виділено нами. — Н.К.) з приводу якогось видання. Опубліковані в пресі відгуки здебільшого є виразом точки зору читачів, глядачів, слухачів — масово зацікавленої широкої аудиторії і свідчать про формування громадської думки з приводу якоїсь публікації» [4, 144]. Якщо ми говорили про фахову критику, то чому «гадки»? Та і серед «масово зацікавленої широкої аудиторії» не так багато фахівців, а саме вони дають глибоку професійну оцінку художніх явищ і впливають на розвиток літературного процесу. Зрештою, фаховий критик якщо і висловлює принагідні думки «з приводу», то вдається до есе, тим більше, що і сам Ю.Бурляй виділяє рецензіо-есе [4, 138].

Створюючи жанрову класифікацію, необхідно враховувати не лише формально-змістові ознаки того чи іншого жанру, але і взаємозв'язок усіх, за М.Г. Зельдовичем, «параметрів критичної статті», традиції, газетний чи журнальний контекст, історичні умови побутування професійної літературної критики. Особливу увагу слід звертати на виявлення специфіки одного жанру в порівнянні з іншим, на чому наголошує Г.Поспелов: «Вивчення лише окремих жанрів, без спроби створити їх систему..., не може привести до позитивного результату. Без співставлення одних жанрів з іншими важко з'ясувати своєрідність кожного з них» [5, 154].

Аналіз історичного розвитку української літературної критики XIX–XX ст. яскраво демонструє різну активність конкретних жанрів і їх вплив на літературний процес. Якщо на початку XIX ст. були популярні такі жанрові форми, як промови, відкриті листи, роздуми, то вже ближче до середини століття переважають оглядові та проблемні статті. У другій половині XIX ст. спостерігається активізація монографічних рецензій, літературно-критичних нарисів і монографічних статей. Початок XX ст. характеризується широким використанням (подеколи домінуванням) малих жанрових форм, переважно есеїстичних. Домінуюча роль якогось одного жанру є симптоматичною, що свідчить про певні тенденції розвитку критики. Система жанрів відображає особливості соціального і культурного стану суспільства, статусу і ролі критики у ньому. У системі жанри взаємопов'язані, бо в них спільна соціальна й естетична тематика, функції, принципи, аналіз літературного процесу, способи виявлення особистісного начала, але кожен з них виконує своє завдання. Потреби суспільства іноді вимагають взаємопроникнення жанрів, що в свою чергу формує нові варіанти жанрових моделей, які дозволяють доволі гнучко й оперативно реагувати на нові явища соціального, ідеологічного і літературного життя. Власне аналіз таких жанрових систем дозволяє з'ясувати не тільки специфіку критичних жанрів, але може сприяти обґрунтуванню критеріїв періодизації історії літературної критики і класифікації її напрямів і течій.

Зміст і структура критичних жанрів визначається перш за все широким діапазоном діалогу критики і літератури. Аналізуючи літературний процес, критик, залежно від поставленої мети, розглядає літературний твір як мистецьке явище, намагається вплинути на літературний процес з позицій тієї групи, соціальні й естетичні ідеали якої він пред-

ставляє. При цьому він спирається на образний зміст літератури як на предмет аналізу й оцінки, що в свою чергу впливає на зміст і структуру критичного судження, на систему аргументацій, композицію і стиль виступу критика.

Функціонування критики — складний процес. Його складники постійно і безперервно змінюються та взаємодіють один з одним: задум і мета критика визначають жанр, до якого він звертається, а в самому жанрі активізуються або знову створюються найбільш доцільні в кожному конкретному випадку компоненти, зв'язки, структури, здатні виявити творчі ідеї критики з максимальним результатом. М.Зельдович пропонує [6,89-90] враховувати такі компоненти критичного виступу:

- автор (образ автора) — читач (адресат);
- інформація — аналіз — узагальнення — оцінка, їх тип і характер;
- своєрідність, ступінь розгорнутості, роль і місце аргументації;
- співвідношення логічного й емоційного компонентів, тип їх стильового втілення;
- теорія (загальноестетична, власне теорія критики), її характер і структурно-композиційне втілення;
- художньо-образний аспект — публіцистичність, їх характер і структурно-композиційне співвідношення;
- сутність і тип структури критичної праці (композиція відкрита, замкнена, завершена та ін.);
- заголовок — епіграф — початок — кінець праці;
- «чуже слово» і його змістово-композиційна роль у структурі праці.

Названі компоненти, як і програмність критики, яка впливає на всю систему жанроутворюючих факторів, дослідник пропонує покласти в основу такої досить умовної системи.

До першої групи включаємо жанри, які спеціально не орієнтовані на програмність, але об'єктивно володіють нею і у змісті, і у типі аналізу, системі критеріїв і оцінок, і, нарешті, у певному типі структурної організації критичної праці. Такі жанри складають переважну більшість, але є, на думку вченого, маргінальними хоч і необхідними і до певної міри впливовими. Діапазон достатній — від анотації до рецензії, а в рідкісних випадках і до статті.

Другу групу складають жанри, які є перш за все аналітично програмними, відзначаються розгорнутою аргументацією, різноманітністю внутрішніх співвідношень компонентів і явною, хоч і не акцентованою нормативністю. Сюди включаємо рецензію, монографічну статтю, особливо такий її різновид, як стаття-дослідження, оскільки саме цьому жанрові властивий величезний творчий потенціал і структурно виражена цілеспрямована турбота про перспективи розвитку літератури.

До третьої групи відносимо ті жанри, які спеціально найважливішим своїм завданням вважають програмування літератури і критики, нерідко використовуючи для цього активну взаємодію матеріалів художніх і власне критичних. Це, насамперед, маніфести, програмні декларації (аж до теоретичних праць), проблемні статті, огляди.

І хоч межі трьох названих груп досить умовні, вони все ж відбивають реальні особливості і програмності і жанрових потенціалів літературно-критичних виступів.

Однак не зайвим буде нагадування про те, що мова не йде про догматичну нормативність критичних жанрів. Сам тип структурної організації критичного виступу, набір і співвідношення творчих компонентів у ньому — це ті варіації, які практично демонструє критик у межах програмності. Саме тому М.Зельдович наголошує: «Критический жанр... избирается или, лучше сказать, создается в зависимости от сути программной установки,

от признанных наиболее целесообразными, то есть прежде всего своевременными и доказательными, способа и формы программности. Это означает также, что в самой структуре жанра актуализируются те его компоненты, структурные взаимодействия, которые в наибольшей степени отвечают и программному аспекту замысла в границах общей целевой установки автора (всякое «разобщение» этих аспектов будет искусственным, противоречащим единству многообразных устремлений творческой практики). В свою очередь, критерием оценки компонентов и их взаимодействия является то, что именно по преимуществу, каким способом, с какой степенью аналитичности и теоретических обобщений, с какой силой эмоционально-логической «заразительности» (программность-то обращена и к читательской аудитории!) могут быть воплощены в данном жанре программные устремления критика» [6, 95]. Отже, якщо у творчості, скажімо, М.Рудницького домінує літературно-критичне есе, то якраз тому, що цей жанр максимально відповідає тим завданням, які завдяки знанням, переконанням, досвіду, світогляду, таланту стали для критика визначальними. Крім того, слід пам'ятати і про те, що структура твору, його багатогранність, соціальна конкретність, аналітичне дослідження зображуваної дійсності, стильова своєрідність здатні активно впливати на критика, породжувати непередбачені його світоглядом і теоретичними постулатами спостереження і висновки, спонукати критика вийти за рамки усталеного, проникнути в такі ідейні та структурні тонкощі, котрі критиком були теоретично не усвідомлені, не стали предметом його роздумів і узагальнень. Тобто критик щоразу «створює» жанр власного виступу. І в цьому виявляється його дискурсивність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Егоров Б. О мастерстве литературной критики. Жанры. Композиция. Стиль. – Л.: Сов. писатель, 1980. – 320 с.
2. Поляков М. Поэзия критической мысли. О мастерстве Белинского и некоторых вопросах литературной теории. – М.: Сов. писатель, 1968.
3. Баранов В., Бочаров А.Г., Суворцев Ю.И. Литературно-художественная критика. – М.: Высшая школа, 1982. – 207 с.
4. Бурляй Ю. Жанри літературно-художньої критики // Основи літературно-художньої критики. – К.: Вища школа, 1985. – С. 107-162.
5. Пospelов Г. Проблемы исторического развития литературы. – М.: Просвещение, 1972. – 271 с.
6. Зельдович М. Программность критики и критические жанры. К постановке проблемы // Русская литературная критика: история и теория: Межвузовский научный сборник. – Саратов: Изд-во Сар-го ун-та, 1988. – С. 88-97.
7. Зельдович М. Параметры критической статьи (к постановке проблемы) // Проблемы истории критики и поэтики реализма. – Межвузовский сборник. – Вып. 4. – Куйбышев, 1979. – С. 3-40.